

JOLANTA KAZIMIERCZYK-KUNCER

Politechnika Koszalińska
Wydział Humanistyczny
Studium Języków Obcych
75-343 Koszalin
ul. Kwiatkowskiego 6 E
j.kazimierczyk@interia.pl

**Z ROZWAŻAŃ O ROSYJSKO-FRANCUSKIM
DIALOGU KULTUROWYM XVIII WIEKU****SOME CONSIDERATIONS ON THE 18TH-CENTURY
RUSSIAN-FRENCH CULTURAL DIALOGUE**

Referat prezentuje zarys historii mariażu kulturowego Rosji i Francji, począwszy od epizodycznych kontaktów w XVI i XVII wieku, aż po wiek XVIII, który otwiera trwający wiele wieków dialog z Francją. Jej ideowe i kulturowe pryncypia staną się źródłem inspirujących przemian cywilizacyjnych i fundamentem prozachodniej tożsamości niedawnej jeszcze Świętej Rusi, a inicjatorem i propagatorem zachodniej – francuskiej – cywilizacji okaże się „rewolucjonista na tronie” Piotr I. Procesowi postępującej infiltracji francuskiej kultury w Rosji sprzyjać będzie fascynacja córki Piotra I – Elżbiety wszystkim, co z ducha francuskie, co procentować będzie zjawiskiem gallomanii, którego apogeum przypadnie na II połowę XVIII wieku – okres panowania Katarzyny II. Wówczas, w tle rosyjskiej admiracji ideami francuskiego Oświecenia, dzięki przyjaźniom Katarzyny II z encyklopedystami (głównie Wolterem i Diderotem) Rosja ze swym absolutyzmem oświeceniowym aspirować będzie do grona najpotężniejszych mocarstw europejskich.

Słowa kluczowe: Rosja, Francja, XVIII wiek, dialog kulturowy, Piotr I, Elżbieta Piotrowna, Katarzyna II.

The paper presents an outline of the history of Russian and French cultural alliance, beginning with episodic contacts in the 16th and 17th centuries until the 18th c., which commences a dialogue with France that would continue over several hundreds of years. Its ideological and cultural principles became the source of inspiring civilization transformations and the foundation of the pro-Western identity of the then still until recently Holy Russia, with Peter I, “the Revolutionary on the Throne”, as the initiator and promoter of a Western – French – civilization.

The process of infiltration by the French culture advanced further thanks to the fascination on the part of Peter I’s daughter Elizabeth with anything that was “in the French spirit”. This resulted in the phenomenon of Gallomania, which culminated in the second half of the 18th c., i.e. during the reign of Catherine II. At that time, with the Russian admiration for the French Enlightenment ideals in the background and thanks to Catherine II’s friendship with the Encyclopédistes (mostly Voltaire and Diderot), Russia – with its Enlightened Absolutism – aspired to the circle of the most powerful European countries.

Keywords: Russia, France, 18th century, cultural dialogue, Peter I, Elizabeth of Russia (Yelizaveta Petrovna), Catherine II.

*Jeśli Rosja kiedykolwiek
kogoś kochała, to Francję.*

W. Jerofiejew¹.

Prolog rosyjsko-francuskich interakcji politycznych, a w konsekwencji kulturowych, historiografia rosyjska zwykła odnosić do I połowy XI wieku, do roku 1044 – znaczonego ślubem Anny, córki księcia Jarosława Mądrego z francuskim królem Henrykiem I. Kolejne cztery wieki z kart historii Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej – pozostającej przez ponad dwa wieki w wasalnej zależności tatarsko-mongolskiej – nie noszą jednak źródłowych śladów konsekwencji teźże inicjacji. Jej zwiastunem wydaje się pochodzący z 1554 roku zapis umowy handlowej Iwana IV Groźnego, dopełnionej w 1585 roku ukazem jego syna Fiodora I, który oferował potencjalnym kupcom francuskim uprzywilejowane warunki handlu². W 1629 roku, za panowania pierwszego Romanowa – cara Michaiła, pojawiają się w Moskwie, wysłani przez kardynała Armanda Jeana Richelieu, francuscy posłowie z misją podpisania kolejnej umowy handlowej. Jednakże dopiero carski ukaz z 1689 roku (już za panowania Piotra I) otworzy przed francuskimi kupcami możliwości handlu z państwem moskiewskim³, dając jednocześnie protestantom możliwość osiedlania się. Tuż za kupcami – pierwszymi Francuzami przemierzającymi wciąż tajemniczą Moskwę – pojawiać się będą, nieliczni wprawdzie, francuscy żołnierze-najemnicy, wśród nich kapitan Jacques Margeret⁴, a w II

¹ W. Jerofiejew, *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z encyklopedią*, tł. A. de Lazari, Warszawa: Czytelnik 2003, s. 57. Nie raz zaskakiwać będzie czytelnika zbieżność myśli i ocen tegoż „encyklopedysty końca świata” (tak mawiał o nim Tadeusz Konwicki) ze spostrzeżeniami francuskich podróżników, perorujących o Rosji XVIII – I połowy XIX wieku. Sam Jerofiejew wyzna: „Ofrancuziłem Rosję i zruszczyłem Paryż. [...] Jestem właśnie tym rosyjskim Europejczykiem, który nie jest ani Europejczykiem, ani Rosjaninem”. Por.: Tamże, s. 89.

² Od pierwszych przybyłych już w 1586 roku do portu w Archangielsku kupców francuskich, którzy penetrować będą także tereny Moskwy, Nowogrodu, Pskowa, Jarosławia, egzekwowano jedynie połowę powszechnie obowiązującej kupców zagranicznych kwoty podatku. Zob.: E. B. Артемова, *Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века)*, Moskwa: «ИРИ РАН» 2000, s. 22–23.

³ Zob.: *Россия и Франция XVIII–XX века*, red. П. П. Черкасов, Moskwa: «Наука» 1995, s. 5.

⁴ Jacques Margeret w 1600 roku trafił do Rosji na służbę wojskową, początkowo do oddziałów Borysa Godunowa, a następnie do samowolnych oddziałów Dymitra I i II. Korzystając z dostępnych mu wówczas materiałów źródłowych, wydaje w Paryżu w 1607 roku, na prośbę Henryka IV, swe rozważania o nieznaną dalekiej Moskwie i jej mieszkańcach, których nazywa Scytami. Prezentuje francuskiemu czytelnikowi nie tylko zarys położenia geograficznego Moskwy, ale też opisuje jej przyrodę. Margeret podejmuje nawet próbę analizy modelu i struktury rosyjskiej władzy, włączając przy tym liczne dygresje na temat cara, Dumy Bojarskiej, systemu państwa i wojskowości. Zob.: Ж. Маржерет, *Состояние Российской Империи. Маржерет Жак в документах и исследованиях*, red. А. Берелович, В. Д. Назаров, П. Ю. Уваров, Moskwa: «Языки славянской культуры» 2007, s. 113–261.

połowie XVII wieku także pojedynczy dyplomaci, ze znanym zarówno literaturze rosyjskiej, jak i francuskiej Foy'em de la Neuville'em⁵.

Fundamentalny szlak ku zachodniej cywilizacji, w przestrzeni której niedawna jeszcze Święta Ruś i jej naród mieli nadzieję pozyskać pożądany impuls rozwoju – „europejską inicjatywę”⁶, przetaił, czyniąc to niezwykle efektywnie, pochodzący z masonskich kręgów⁷ pierwszy rosyjski „rewolucjonista w koronie”⁸ – Piotr I (1689–1725). Wiedziony towarzyszącym mu od młodości *credo*: „Nadano mi czyn ucznia i potrzebuję nauczycieli”⁹, już 1697 roku wyruszył, ze swą świtą – „Wielkim Poselstwem”¹⁰ w prawie półtoraroczne *tournée*

⁵ Francuski dyplomata, ukrywający się pod pseudonimem Foy de La Neuville, przybył do Moskwy w 1689 roku. Jako podopiecznemu zakonu jezuitów dane mu było korzystać z ogólnie niedostępnych źródeł, dzięki czemu opisywane przez niego wydarzenia historyczne zyskiwały na rzetelności. Podstawą rozważań o narodzie rosyjskim – pogańskich dzikusach, których zwie barbarzyńcami, była osobowość młodego Piotra I. Stworzony przez niego portret cara z wielką, dziwną, trzęsącą się głową i błędnym wzrokiem poparł de la Neuville wnikliwą analizą charakterologiczną, z której wylaniał się obraz nieokrzesanego i okrutnego despoty, zabawiającego się życiem swych poddanych. Szczególną przyjemność sprawiało mu podżeganie przeciwko sobie przyjaciół, które kończyło się zazwyczaj wzajemnymi oskarżeniami, ba, nawet zabójstwami. Bawiły Piotra I widoki tonących w lodowatej wodzie bojarów (wybierano najcięższych), przymuszanych jego nakazem do zimowej przejażdżki po zamarniętym lodzie z licznymi przerebłami. Piotr I, oburzony licznymi rysami na swym portrecie, zabronił kolportażu książki de Neuville'a. Zob.: де ла Невилль, *Любопытные и новые известия о Московии*, [w:] *Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев*, red. Ю. А. Лимонов, Ленинград: «Лениздат» 1989, s. 516, 519.

⁶ Zob.: В. Кантор, *Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса*, Москва: «РОССПЭН» 2008, s. 83 [tłumaczenie własne – J. K. K., pozostałe przekłady z języka oryginału także].

⁷ Prawdopodobnie Piotr I był pierwszym Rosjaninem, którego włączono, w 1697 roku, w poczet członków jednej z łóż masonskich w Amsterdamie. Uroczysty akt jego przyjęcia przeprowadzony miał być przez znakomitego przedstawiciela angielskiej masonerii – Christophera Wrena. Zob.: Т. С. Георгиева, *Русская культура и православие*, Москва: «Аспект Пресс» 2008, s. 213. Jednakże w rosyjskich archiwach brak jest dokumentów potwierdzających ten fakt. Zob.: О. А. Платонов, *Терновый венец России. Тайная история масонства 1731–2000*, Москва: «Русский Вестник» 2000, s. 12. А. Andrusiewicz, odwołując się do polskich źródeł, dodaje, że „[...] car prawdopodobnie przeszedł inicjację pod kierunkiem angielskiego matematyka i architekta Christophera Wrena”. Zob.: А. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, Warszawa: Książka i Wiedza 2005, t. 2, s. 189.

⁸ А. Hercen, *О развитии идеи...*, s. 98. Aleksander Hercen, twierdzi, że imperator, zrzucając szaty bizantyjskie i odchodząc od tradycyjnego ceremoniału koronacyjnego, dokonał rewolucji – stał się despota w imię wielkiej idei. I. Kondakow interpretuje reformatorską działalność Piotra I w kategoriach „rewolucyjnego dyskursu”, który potęgował „społeczno-kulturowy rozłam” Rusi-Rosji. Zob.: И. В. Кондаков, *Культурология. История культуры России*, Москва: «ОМЕГА-Л» 2003, s. 165–171. Lichczow zaś nie traktuje reform Piotra I jako odgórnej rewolucji, sądząc, iż one „umacniały władzę państwową do rozmiarów despotii”. Zob.: Д. Лихачев, *Русская культура*, Санкт-Петербург: «Искусство» 2007, s. 26.

⁹ М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa: Książka i Wiedza 2002, s. 305.

¹⁰ Liczące około 250 osób „Wielkie Poselstwo”, które w latach 1697–1698 towarzyszyło podróżującemu *incognito* Piotrowi I (jako kapitan Piotr Michajłow) po Europie, było, bez wątplenia, połączeniem „[...] hedonistycznej uczt, dyplomatycznej ofensywy i militarnego rekonesansu”. Zob.: S. S. Montefiore, *Romanowowie 1613–1918*, tł. T. Fiedorek, W. Jeżewski, Warszawa: Magnum 2016, s. 99.

po Europie¹¹. Osiągnięcia techniczne, przemysłowe, kulturowe Zachodu, jego rozwój społeczno-gospodarczy olśniły Piotra I, który zafascynowany dojrzejaczącymi od wieków owocami oświecenia, „[...] zapragnął, aby jego naród przyswoił je sobie w jednej chwili”¹². Europejski świat zaś niejednokrotnie „[...] przerażony był [...] nieokrziesaniem, nadpobudliwością i barbarzyńskimi napadami wściekłości”¹³, wychowanego w „[...] w kulcie Bachusa i Wenus”¹⁴ imperatora, stąd niechęć Ludwika XIV – króla Francji epoki *Siècle des Lumières*¹⁵ do młodego cara i zakaz wjazdu „Wielkiego Poselstwa” na teren królestwa.

Jednak mimo niewątpliwego nietaktu dyplomatycznego Francji, Piotr I pozostawał wciąż z nadzieją na zaproszenie¹⁶, na które przyjdzie Rosji czekać kilkanaście lat. W maju 1717 roku regent nieletniego Ludwika XV – księżę Filip Orleański, mimo ostrzeżeń swych doradców, podjął Piotra I w Luwrze, organizując na jego cześć wspaniałe przyjęcie, a sami Francuzi pozostali ponoć pod wrażeniem jego dostojństwa i licznych talentów¹⁷.

¹¹ Zaledwie dwa lata po podróży „Wielkiego Poselstwa”, w 1701 roku Piotr I spotkał się także (na zamku Radziwiłłów) w Rawie Ruskiej z polskim królem Augustem II. Dołączył do nich francuski poseł w Warszawie Charles de Caradas – markiz du Heron (informator Ludwika XIV), poprzez którego już wówczas Piotr I próbował nawiązać kontakty handlowe z Francją. Efektem tego spotkania było pojawienie się w Rosji, rok później, francuskiego posła Jeana Casimira Baluze. Zob.: „Athenaeum”. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, sztukom itd., Wilno 1842, t. 1, s. 33 (ze zbiorów Biblioteki Cyfrowej).

¹² W. Bieliński, *Dumania literackie*, [w:] tenże, *Pisma filozoficzne*, tł. W. Anisimow-Bieńkowska, Warszawa: PWN 1956, t. 1, s. 32.

¹³ Zob.: S. S. Montefiore, *Romanowowie 1613–1918...*, s. 99–100. Do Europy docierały także echa zabaw pijackiej kompanii, parodiującej obrzędy cerkiewne – „Wszechpijanego Soboru”, zwanego także „soborem wszystkich błaznów i wszystkich pijaków”, którego duszą był sam Piotr I. Zob.: E. Анисимов, *Императорская Россия*, Санкт-Петербург: «Питер» 2015, s. 141; M. Heller, *Historia Imperium...*, s. 309; S. S. Montefiore, *Romanowowie 1613–1918...*, s. 93–94. Także Wolter w *Historii Imperium Rosyjskiego Piotra Wielkiego* twierdzi, że Piotr, choć wydobyl Rosję z grzęzawiska barbarzyństwa, sam pozostał na poły barbarzyńcą. Zob.: Э. Карпер д’Анкос, *Предисловие*, [w:] tenże, *Императрица и аббат: Неизданная литературная дуэль Екатерины II и аббата Шанна д’Отероа*, tł. О. А. Павловская, Москва: «ОЛМА-ПРЕСС» 2005, s. 18.

¹⁴ M. Heller, *Historia Imperium...*, s. 309.

¹⁵ Z francuskiego „wiek Oświecenia”, który był określeniem zenitu kulturowej dojrzałości Francji.

¹⁶ Piotr I, w ramach przygotowań do wizyty we Francji, już w 1705 roku oddelegował do Paryża z misją lustracji zachodniej kultury Andrieja Matwiejewa, który wysyłał swe obserwacje – w formie listów. Zob.: Т. Ю. Загряжина, *Русско-французские культурные связи*, [w:] *Франция и Россия: культурные контакты*, red. Т. Ю. Загряжина, Москва: Издательский Дом «Городец» 2010, s. 11. Petersburski wysłannik Piotra, za radą wspomnianego wyżej de la Neuville’a, nauczył się, jako jedyny spośród emisariuszy Piotra, języka francuskiego (w bibliotece jego ojca znajdowały się zaledwie 3 francuskie książki). Zob.: де ла Невиль, *Любопытные и новые...*, s. 482–483.

¹⁷ Nie potwierdza tego historiografia francuska, dowodząc, że Piotr I zaprezentował się bardziej jako przedstawiciel dzikich ziem niż cywilizowanego państwa. Zob.: П. П. Черкасов, *Прерванный диалог: русско-французские отношения в первой половине XVIII века*, [w:] *Россия и Франция XVIII–XX века...*, s. 23–24; Э. Карпер д’Анкос, *Предисловие*, [w:] tenże, *Императрица и аббат...*, s. 13–15.

Czas swego półtoramiesięcznego pobytu we Francji Piotr I wykorzystał – oprócz spotkań z siedmioletnim wówczas Ludwikiem XV¹⁸, za którego pragnął wydać swą córkę, późniejszą imperatorową Elżbietę¹⁹ – na twórczą percepcję europejskiego świata. W trakcie kreatywnej penetracji Paryża, królewskiej siedziby – Luwru i podmiejskich rezydencji: Wersalu (z imponującymi parkami i ogrodami), zamków w Fontainebleau, Saint-Cloud, Marly, onieśmielony majestatem kultury francuskiej rosyjski imperator chylił czoła przed geniuszem jej mistrzów. Spiesznie czynił różnorodne notatki i szkice wszystkiego co wydawało mu się godne uwagi, które niebawem wykorzystał w konsultacjach z zapraszanymi do Petersburga francuskimi specjalistami z różnych dziedzin nauki. Wśród nich, obok Josepha-Gasparda de Guerina²⁰ – twórcy projektu Twierdzy Szlisselburskiej, znajdzie się główny architekt nowej stolicy, autor projektu wzorowanej na Wersalu carskiej rezydencji w Peterhofie²¹, zespołu parkowego Pałacu Letniego i domku podróźnego w Strelnej²² – Jean-Baptiste Alexandre Le Blond²³. Dołączyli do nich malarze, ze znakomitym mistrzem i nauczycielem sztuki ornamentowej Philippe'em Pillementem, którego freski na plafonach ulubionego pałacyku Piotra I – Mon Plaisir²⁴ były jego dumą, i François Jouvenetem

¹⁸ W czasie spotkania Piotra I z Ludwikiem XV imperator rosyjski zszokował francuskich dworzan, bowiem po przywitaniu z królem, wziął go na ręce i podrzucał w górę. Zob.: S. S. Montefiore, *Romanowowie 1613–1918...*, s. 135.

¹⁹ Zob. А. Г. Каминская, *Пребывание Петра Великого в Париже в 1717 году*, [w:] *Санкт-Петербург – Франция. Наука, культура, политика*, red. А. В. Прохоренко, Санкт-Петербург: «Европейский Дом» 2010, s. 13. Zamiar ten nie powiódł się z powodów politycznych, bowiem Francja, która zabiegała o sojusz z Anglią, obawiała się, że więzy dynastyczne z Rosją będą źródłem niezadowolenia angielskiego króla. Zob.: Н. И. Костомаров, *Господство дома Романовых*, Москва: ООО «Фирма СТД» 2007, т. 2, s. 570–571.

²⁰ Joseph-Gaspard Lambert de Guerin – specjalista od fortyfikacji, który już w 1703 roku opracował projekt Twierdzy Szlisselburskiej. Był pierwszym Francuzem wyróżnionym przez Piotra jednym z najbardziej honorowych odznaczeń – orderem św. Andrzeja Apostoła. Zob.: Е. Анисимов, *Императорская Россия...*, s. 57.

²¹ W ocenie historiografii rosyjskiej Peterhof, mimo niewątpliwego odniesienia do francuskiego wzorca – Wersalu, określane jest jako „oryginalna wariacja na zadany przez Ludwika XIV i jego architektów temat”. Zob.: П. А. Сапронов, *Русская культура IX–XX вв. Опыт осмысления*, Санкт-Петербург: «Паритет» 2005, s. 464.

²² Zob. Н. В. Калязина, *Архитектор Леблон в России (1716–1719)*, [w:] *От Средневековья к Новому времени*, Москва: «Наука» 1984, s. 94–123.

²³ Zaproszony przez Piotra I Jean-Baptiste Alexandre Le Blond w 1716 roku przybył do Petersburga i już 8 stycznia 1717 roku przedłożył carowi generalny plan budowy miasta, za co został uhonorowany przez niego tytułem głównego architekta stolicy. Jako znany mistrz sztuki ogrodowo-parkowej architektury projektował także parki i ogrody carskiej rezydencji w Peterhofie. Wedle świadków epoki Piotr I miał haniebnie znieważać Le Blonda, uderzając go publicznie knutem. Wstrząśnięty i poniżony architekt zmarł po kilku dniach choroby (10 marca 1719 roku). Powodem ostrego ataku Piotra I był donos generał-gubernatora Mienszykowa, zazdrosnego o talent francuskiego architekta, o rzekomym wycięciu drzew posadzonych przez Piotra w Peterhofie. Zob.: Е. Анисимов, *Императорская Россия...*, s. 96–97.

²⁴ Philippe Pillement przebywał w Paryżu w latach 1717–1724 na specjalne zaproszenie Piotra I, który w czasie wizyty we Francji był zafascynowany jego malarstwem ornamentowym. Zob.: Е. Д. Наследова, *Орнаментальный стиль французского Регенства*, [w:] *Россия – Франция. Alliance культур. Материалы Царскосельской научной конференции*, Санкт-Петербург: «Серебряный век» 2016, s. 38.

– autorem portretu Piotra I na koniu, a także edukatorem szkoły portretowej Louisem Caravaque'em²⁵.

Kierowany politycznym pragmatyzmem imperator lustrował Uniwersytet Paryski – Sorbonę, Królewską Akademię Nauk²⁶, której model organizacyjny: strukturę i statut przenieś niebawem do Petersburga²⁷, Bibliotekę Królewską, muzea, teatry. Koncentrując się zasadniczo na zagadnieniach naukowych, technicznych, z zamiarem wykorzystania tegoż potencjału w Rosji w dziedzinie militarnej (związanej głównie z marynarką wojenną)²⁸, edukacyjnej i dyplomatycznej, Piotr I spotykał się z przedstawicielami elit intelektualnych. W poszukiwaniach mistrzów różnych profesji zgłębiał technologiczne rozwiązania francuskiego przemysłu: arsenału, odlewni spiżowych posągów, drukarni, fabryk szkła, papieru, porcelany, a także manufaktur gobelinów, obić i tapet²⁹. Ostatecznie zaprosił do Petersburga około 200 rodzin rzemieślników, architektów i nauczycieli³⁰, a pomny swych priorytetów, odprawił młodych adeptów służby morskiej do Tulonu – francuskiego portu wojennego – w celu nauki rzemiosł związanych z modernizacją floty³¹. Do Paryża na Sorbonę wysłał zaś najzdolniejszych i dobrze rokujących intelektualistów: księcia Antiocha Kantemira, który po powrocie przełożył na język rosyjski sztuki Moliera, Fontenelle'a, filozoficzne rozprawy Monteskiusza oraz poetę Wasyla Triediakowskiego, tłumacza powieści Paula Talemanta,

²⁵ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa: PWN 1986, s. 130–131.

²⁶ W tymże 1717 roku Piotr I zostanie honorowym członkiem Królewskiej Akademii Nauk w Paryżu, która nagrodi go za udział w opracowaniu mapy zlewiska Morza Kaspijskiego. Zob.: *Россия и Франция...*, s. 5.

²⁷ Inauguracja Rosyjskiej Akademii Nauk nastąpi już za panowania Katarzyny I, w grudniu 1725 roku. W działalności dydaktycznej opierano się także na kadrze europejskich uczonych (angielskich i francuskich).

²⁸ W 1701 roku w Moskwie powołano Szkołę Nawigacyjną, którą przeniesiono w 1715 roku do Petersburga, nadając jej status Akademii Morskiej (jej dyrektorem został francuski baron). W czasie pobytu Piotra we Francji marszałek Franciszek Villeroy podarował mu książki – *Francuskie zwyczaje morskie i o budowie statków*. Zob.: Н. Бакланова, *Культурные связи России и Франции в эпоху Петра I*, Санкт-Петербург: «Наука» 1966, s. 338. Od Filipa Orleańskiego Piotr otrzymał w prezencie model 26-wiosłowej galery z żaglami (wykonanej w 1640 roku dla Ludwika XIII), która służyć będzie Rosji jako wzorzec budowy statków wojennych. Zob.: Е. Овсянникова, *Предметы морской истории Франции и России в собрании Военно-Морского Музея*, [w:] *Россия – Франция. Alliance культуры...*, s. 61–62.

²⁹ Zob.: А. Г. Каминская, *Пребывание Петра Великого в Париже в 1717 году*, [w:] *Санкт-Петербург – Франция. Наука, культура, политика*, red. А. В. Прохоренко, Санкт-Петербург: «Европейский Дом» 2010, s. 14–15. Należy zaznaczyć, iż już w 1716 roku utworzono w Petersburgu manufakturę tapet. Ich produkcją zajmowali francuscy mistrzowie, ucząc przy tym zawodu rosyjskich robotników (Tamże, s. 14). Tapety z Francji były niezwykle modne w Rosji. Prawdopodobnie po raz pierwszy pojawiły się one w domu jednego z najbogatszych arystokratów Piotra Szeremietiewa. Zob.: О. Фигес, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tł. W. Jeżewski, Warszawa: Magnum 2007, s. 19.

³⁰ Zob.: *Россия и Франция...*, s. 5–6.

³¹ Zob. Т. Ю. Загрязкина, *Русско-французские...*, s. 13. Już w 1712 roku do Francji wysłano młodych oficerów rosyjskich (rangą od kapitana do porucznika) w celu nauki sztuki wojskowości. Zob.: Н. Бакланова, *Культурные связи...*, s. 309.

François Fénelona, a także dzieł historyków francuskich: Charlesa Rollina i Jeana-Baptiste Creviera³².

Tymi wymiernymi przedsięwzięciami imperator zainicjował i urzeczywistnił rosyjsko-francuski mariaż, odkrywając przed rodzącą się Nową Rosją źródła wykładni owej sprawczej energii, której wyrazistość i styl nadawać będzie aż do I połowy XIX wieku scheda kulturowa Europy, z godną zasłużonej glorii Francją. Jej ideowe i kulturowe pryncypia staną się źródłem i inspiracją spektakularnych przemian cywilizacyjnych³³ i fundamentem prozachodniej tożsamości nowej Rosji, której okno na Zachód³⁴ zamasztył gestem otworzył, samowładczo zrywając z przeszłością³⁵ Piotr I.

Procesowi postępującej na przestrzeni XVIII wieku infiltracji francuskiej kultury – intensyfikowanej fascynacją córki Piotra I Elżbiety (1741–1762) wszystkim, co „z ducha” francuskie³⁶ – towarzyszyć będzie, narzucana niejako odgórnie metodologią „dyktatury postępu”³⁷, entuzjastyczna afirmacja europejskości, manifestowana konsekwentnym importem kultury języka francuskiego³⁸ i odnajdywanie w tych elementach „poczucia tożsamości”³⁹. Na dwór frankofilskiej monarchini – wyniesionej na tron rosyjski w wyniku zamachu stanu z udziałem samego pełnomocnego ambasadora Francji w Rosji w latach 1739–1742 markiza de La Chétardie⁴⁰ – i na bijące blaskiem wersalskiego

³² Zob.: J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, t. J. Hunia, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008, s. 200; L. Bazyłow, *Historia nowożytna...*, s. 44–47.

³³ Przemiany te zaistniały również w sferze życia obyczajowego, czego dowodem są, wprowadzone ukazem Piotra I z 1718 roku, wedle francuskiego zwyczaju, tzw. *assambleje* (z francuskiego *assemblee* – gromadzić się). Był to zwyczaj obowiązkowych spotkań towarzyskich, w których uczestniczyć miały także, niedopuszczane dotychczas do męskiego towarzystwa, kobiety. Na spotkaniach tych uczono się, z różnym skutkiem, dystygowanej konwersacji w języku francuskim. Z powodu nadmiaru alkoholu, męczących zabaw i tańców nazywano je „ognistymi uciechami”. Zob.: E. Анисимов, *Императорская Россия...*, s. 135–139; S. S. Montefiore, *Romanowie 1613–1918...*, s. 142; O. Figes, *Taniec Nataszy...*, s. 19.

³⁴ W literaturze przedmiotu popularna jest teza, że Piotr I, budując Petersburg, „[...] wyrąbał okno na Europę”. Zob.: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego...*, s. 302. W nieco złagodzonej wersji historiografii rosyjskiej (także u A. Puszkina) spotkamy się z zamiennikiem – „otworzył okno”.

³⁵ A. Hercen, *Rosja*, [w:] tenże, *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 27.

³⁶ Tegoż „ducha” francuszczyzny wchłonęła Elżbieta już w młodości, bowiem jej nauczycielami byli także Francuzi. Zob.: С. Ф. Платонов, *Полный курс лекций по русской истории*, Санкт-Петербург: «Кристалл» 2000, s. 625.

³⁷ Zob.: A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 317 (List do Giuseppe Mazziniego o współczesnej sytuacji w Rosji).

³⁸ Ów „import” języka, w niewielkim wprawdzie wymiarze, nastąpił za czasów panowania Anny Iwanowny (1730–1740). Już wówczas wystawiano sztuki Moliera, a literatura francuska zaczęła się pojawiać w bibliotekach arystokracji i szlachty. Zob.: В. В. Артемова, *Культура России...*, s. 30.

³⁹ J. H. Billington, *Ikona i topór...*, s. 193.

⁴⁰ Zob.: С. Ф. Платонов, *Полный курс...*, s. 625. Więcej o kulisach tej „dyplomatycznej operacji” zob.: Романовы. Триста лет служения России, red. Д. Н. Ващенко, Москва: «Белый город» 2009, s. 206–208. Za powyższe zasługi Elżbieta uhonorowała zasłużonego ambasadora prestiżowymi orderami: św. Andrzeja Apostoła i św. Anny. Zob.: A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*, Warszawa: Świat Książki 2012, s. 66–67.

przepychu salony rosyjskie, na których z namaszczeniem celebrowano francuską etykietę, majestatycznie wkroczył język francuski⁴¹. Wejdzie on także w zakres programów nauczania Rosyjskiej Akademii Nauk⁴², choć właściwym centrum popularyzacji zarówno języka, jak i kultury francuskiej będzie dopiero powołany w 1755 roku Uniwersytet Moskiewski. Powstające wówczas szkoły państwowe i prywatne uczynią francuski językiem wykładowym, wprowadzając w celu jego lepszej asymilacji zakaz posługiwania się językiem rosyjskim, a za każde rodzime wtrącenie niesubordynowani karani będą pejczem podszytym skórą⁴³. Mowa francuska rozbrzmiewać będzie także w petersburskim teatrze, w którego repertuarze pojawią się sztuki Moliera⁴⁴, a adepci założonej przez baletmistrza Jeana-Baptiste Landé⁴⁵ szkoły baletowej prezentować będą na scenie choreografie, oparte na estetycznych kano-
nach «wielkiego baletu», wyrosłego z tradycji paryskiej Królewskiej Akademii Tańca⁴⁶. Ku radości coraz liczniejszej rzeszy wielbicieli paryskiej kultury w 1755 roku w Petersburgu ukaże się pierwsze czasopismo francuskojęzyczne, którego literackim korelatem w Paryżu będzie „Gazette de Pétersbourg”. Dzięki zaangażowaniu i twórczemu udziałowi wielu francuskich mistrzów⁴⁷ – architekta Jeana-Baptiste Vallina de la Mothe’a⁴⁸, rzeźbiarza Gille’a

⁴¹ Istotnie, za panowania Elżbiety i Katarzyny II „na dworze mówiono tylko po francusku, naśladowano Wersal; [...] idee encyklopedystów przenikały do towarzystwa petersburskiego”. Zob.: A. Hercen, *O rozwoju idei rewolucyjnych w Rosji*, [w:] *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 112. Wymierną ilustracją ekspansji tego procesu są dane statystyczne: o ile na początku XVIII przekłady literatury francuskiej plasowały się na 3 miejscu (po łacińskich i niemieckich), to już w połowie tego wieku stanowiły one 55% wszystkich przekładów. Zob.: T. Ю. Загряжска, *Русско-французские...*, s. 26. Żywotność języka francuskiego w Rosji odzwierciedla fakt, iż we współczesnym języku rosyjskim ponad 60% zapożyczeń ma swe źródło w języku francuskim (tamże, s. 31).

⁴² Zob.: L. Bazyłow, *Historia nowożytnej...*, s. 21. Niebawem język francuski będzie, aż do rewolucji 1917 roku, podstawowym językiem obcym w gimnazjach rosyjskich.

⁴³ В. О. Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций*, Ростов-на-Дону: «Феникс» 2000, t. 3, s. 409.

⁴⁴ Tłumaczone, nieco nieporadnie, przez „poselskich pisarzyków” sztuki Moliera – jak dowodzi P. Milukow, historyk i znawca kultury rosyjskiej przełomu XIX–XX wieku – wystawiane były już za czasów Piotra I w stworzonym prowizorycznie na Placu Czerwonym ogólnodostępnym teatrze „Świątynia komedii”. Zob.: П. Н. Милуков, *История русской нации*, Москва: «Эксмо» 2008, s. 767.

⁴⁵ Przybyły z Paryża do Petersburga w 1734 roku doświadczony baletmistrz Jean-Baptiste Landé (tańczył na scenach Paryża, Drezna, Kopenhagi i Sztokholmu) uczył wychowanków Szlacheckiego Korpusu Kadetów tańca (włączonego w zakres programowy). W maju 1738 roku założył (z rekomendacją Anny Iwanowny) pierwszą w Rosji szkołę baletową, która tworzyła podwaliny dzisiejszej Akademii Baletu im. A. J. Waganowej. Zob.: В. М. Красовская, *История русского балета*, Ленинград: «Искусство» 1978, s. 11–12

⁴⁶ Zob.: Ю. А. Бахрушин, *История русского балета*, Москва: «Советская Россия», 1965, s. 21.

⁴⁷ Zob. E. В. Артемова, *Культура России...*, s. 36.

⁴⁸ W 1760 roku Jean Baptiste Vallin de la Mothe dokonał gruntownej przebudowy pałacu Jusupowów nad Mojką. Jemu też przypisuje się projekt Akademii Sztuk Pięknych, choć historiografia rosyjska często pomija jego nazwisko, przypisując owe zasługi Rosjaninowi A. Kokorinowi, a także ostateczny zamysł projektu Wielkiego Domu Handlowego. Istniejący do dziś kościół św. Katarzyny to również dzieło de la Mothe’a. Zob.: L. Bazyłow, *Historia nowożytnej...*, s. 95, 100–101.

i malarzy-portrecistów Louisa Josepa Le Lorraina⁴⁹, Louisa Jeana-Francois Lagrenée'a – w 1756 roku podwoje swe otworzy, z inicjatywy znanego w Paryżu „mecenasa Północy” i „[...] żarliwego miłośnika francuskich mód i literatury”⁵⁰ hrabiego Iwana Szuwałowa (1727–1797)⁵¹, Akademia Sztuk Pięknych. Wśród jej wykładowców znajdują się także wspomniani Le Lorrain i Lagrenée, a także pejzażysta Jean-Baptiste Le Prince. Z zaproszenia do Rosji skorzystają także nobilitowani francuscy historycy – Nicolas Gabriel Le Clerc⁵², a kilkanaście lat po nim Pierre-Charles Levesque⁵³, którzy dostarczą Europie wiedzy o pełnej tajemnic Rosji czasów Starej Rusi aż po epokę Katarzyny II. Tę dynamiczną fazę płynącej szerokim strumieniem propagacji francuskiej kultury wieńczy utworzenie w 1759 roku w Moskwie, po raz pierwszy w historii Rosji, wicekonsulatu Francji⁵⁴.

Ogarniająca coraz to liczniejsze rzesze egzaltacja francuszczyzną sygnowana będzie nowym w historii rosyjskiej kultury zjawiskiem – gallomania⁵⁵, którego apogeum przypadnie na okres panowania Katarzyny II (1762–1796)⁵⁶. O jego dynamice i ostatecznym obliczu przesądzi zrodzony niejako

⁴⁹ Louis-Joseph Le Lorrain przybył do Petersburga w 1758 roku do nowo założonej Akademii Sztuk Pięknych. Po roku pobytu w Petersburgu zmarł jednak, zdążywszy ozdobić igrzącymi amorkami jedynie trzy plafony Akademii (Tamże, s. 131).

⁵⁰ В. О. Ключевский, *Русская история...*, t. 3, s. 414.

⁵¹ Iwan Szuwałow, ostatni z faworytów carycy Elżbiety, korespondować będzie z Wolterem, dostarczając mu także materiałów źródłowych do pracy nad biografią Piotra Wielkiego. Zob.: М. Яблочков, *История российского дворянства*, Moskwa: «Эксмо» 2007, s. 394.

⁵² Nicolas-Gabriel Le Clerc (1726–1798) pojawił się w Petersburgu w 1759 roku z rekomendacji Denisa Diderota. Pełnił funkcję osobistego medyka hrabiego K. Razumowskiego, a także następcy tronu Pawła I. W 1763 roku został profesorem Akademii Sztuk Pięknych, a dwa lata później honorowym członkiem Akademii Nauk. W swej wielotomowej *Naturalnej, obyczajowej, cywilnej i politycznej, starożytnej i nowożytnej historii Rosji* koncentruje się na dziejach Rosji od czasów Starej Rusi aż do epoki Katarzyny II. Zob.: E. Podolan, *Uwagi na temat feudalizmu rosyjskiego w historiografii zachodnioeuropejskiej od XVIII do połowy XX wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, t. VI, s. 160–161, a także A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005, s. 43.

⁵³ Pierre-Charles Levesque (1736–1812) przybył do Rosji latem 1773 roku, także z rekomendacji Diderota. Wykładał historię i geografię w Akademii Sztuki w Petersburgu. Swą interpretację dziejów Rosji pt. *Histoire de Russie* pisał w latach 1773–1780, a wydano ją jako 5-tomowe dzieło w latach 1782–1783 (w Rosji w 1782 roku). Jako jeden z pierwszych, znając dobrze język rosyjski, wykorzystał oryginalne źródła. Zob.: С. А. Мезин, *Петр I во французской историографии XVIII века*, [w:] *Россия и Франция...*, s. 27–36.

⁵⁴ Stanowisko to piastować będzie Pierre Marten, łączący swą misję dyplomatyczną z funkcją gubernera w rodzinie książąt Czerkasow, zaś jego sekretarzem, do 1761 roku będzie znany ze szpiegowskich misji agent Ludwika XV – Charles d'Eon Beaumont. Zob.: В. С. Ржеуцкий, *Французская колония в Москве в царствование Екатерины II*, [w:] *Россия и Франция...*, s. 31–33; A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka...*, s. 73–74.

⁵⁵ Termin gallomania pojawia się w rosyjskiej literaturze właśnie za czasów imperatorowej Elżbiety Piotrowny. Zob.: Е. В. Артемова, *Культура России...*, s. 31.

⁵⁶ Sama Katarzyna II już od wczesnej młodości żyła w kręgu kultury francuskiej. Swym pierwszym nauczycielem – Francuzom (zbiegłym do Niemiec hugenotom) zawdzięczała doskonałą znajomość języka francuskiego, a jej guwernantka – wszechstronnie wykształcona i z wielkim sentymentem wspomiana – Babette Cardel wprowadzała przyszłą imperatorową Rosji w świat literatury i sztuki. Zob.: Е. Анисимов, *Женщины на российском престоле*, Санкт-Петербург: «Норинт» 1997, s. 283–284.

w tle rosyjskiej admiracji ideami francuskiego Oświecenia nurt wolterianizmu⁵⁷, „[...] którego wymowa sprowadzała się do racjonalizmu, sceptycyzmu i mglistego entuzjazmu dla reform”⁵⁸. Jego eminentnym symbolem stał się Wolter, *porte-parole* okrywającej się w Europie chwałą orędowniczki i mecenaski francuskiego Oświecenia w Rosji – Katarzyny II, gromko afiszującej fascynację swym mentorem: „Jeśli mam jakiś styl i zdolność rozumowania, zdobyłam je, czytając Woltera”⁵⁹. Świadectwem nobilitującej zarówno samą Rosję, jak i „Semiramidę Północy”⁶⁰ przyjaźni z filozofem była ożywiona, inkrustowana wzajemnymi peanami, składająca się z około 200 listów korespondencja⁶¹. W listach tych Wolter, gloryfikując i rozślawiając cywilizacyjne cuda imperium rosyjskiego Katarzyny II, których zarzewiem były reformy Piotra I⁶², wspierał Rosję w jej ideologicznej ekspansji w Europie, promując zarazem postać imperatorowej – katalizatora tychże finezyjnych triumfów.

Równie zasłużonym i nie mniej gorliwym propagandystą fantazmatu oświeconej Rosji na mapie Europy był kolejny piewca Katarzyny II – Denis Diderot, który jako jedyny z grona jej przyjaciół-encyklopedystów przyjął nawet zaproszenie do Petersburga. Imperatorowa, prowadziła z nim

⁵⁷ W nurt wolterianizmu, którego rozkwit przypada na lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XVIII wieku, włączyły się nie tylko rosyjskie elity dworskie i arystokratyczne, ale też liczne rzesze wykształconej części szlachty. Za punkt honoru poczytywano sobie odwiedzenie w czasie podróży do Francji rodzinnego miasta Woltera – Ferney. Wśród wielu gości znaleźli się tam między innymi: rosyjscy posłowie w Paryżu – M. Biestuzew-Rumin, książę D. Golicyn, I. Szuwałow, kanclerz M. Woroncow i księżna J. Daszkowa. Zob.: B. B. Артемова, *Культура России...*, s. 41. Sam Wolter, zachwycony swą popularnością w Rosji, miał rzec: „Co za czasy! Francja prześladowa filozofię, a Scyci biorą ją w swą opiekę”. Zob.: K. N. Dzierżawin, *Wolter*, tł. W. Bielnikowska, Warszawa: PWN 1962, s. 359. Należy jednak dopełnić, iż Wolter miał w Rosji nieco wcześniej poważnego konkurenta – nieśmiertelnego Fenelona, autora *Przygód Telemaka*, a także podręcznika edukacyjnego dla szlachetnie urodzonych dziewcząt *O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej*, który był głównym źródłem inspiracji powołania Instytutu Smolnego. Zob.: J. H. Billington, *Ikona i topór...*, s. 201.

⁵⁸ Tamże, s. 204. Niemal wszystkie dzieła Woltera (około 60 prac) zostały przetłumaczone na język rosyjski, ułatwiając wciągnięcie niemalże całej inteligencji w romans z wolterianizmem. O statusie każdej ze szlacheckich bibliotek świadczyć miała obecność dzieł Woltera, zarówno w języku rosyjskim, jak i francuskim.

⁵⁹ Cyt. za: R. Massie, *Katarzyna Wielka. Portret kobiety*, tł. M. Król, Kraków: Znak 2012, s. 317. W liście do Grimma Katarzyna II dopełnia: „Wolter – mój nauczyciel: to on, czy może bardziej jego utwory, kształtowały mój umysł, moją głowę”. Zob.: Н. И. Павленко, *Екатерина Великая*, Москва: «Молодая гвардия» 2006, s. 107. W świetle tej fascynacji Katarzyny II zadziwiający jest jej finał. U schyłku życia imperatorowa odwróciła się od swego mistrza i piewcy jej cudów cywilizacyjnych, usunęła z Ermitażu jego popiersie, nakazując wstrzymanie druku wszystkich jego dzieł. Zob.: A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska...*, t. 2, s. 217.

⁶⁰ Tymi majestatycznymi określeniami Wolter namaszczał Katarzynę II, sławiąc jej postępy cywilizacyjne. Zob.: K. N. Dzierżawin, *Wolter...*, s. 363.

⁶¹ Korespondencja prowadzona była oczywiście w języku francuskim. W epoce Katarzyny II, jak komentował J. Łotman, nie wypadało pisać inaczej niż po francusku – języku wytwornego towarzystwa. Użycie języka rosyjskiego, zarówno w korespondencji z władcą, jak i ze wszystkimi dostojnikami, uważano za nietakt. Cyt. za.: O. Figes, *Taniec Nataszy...*, s. 78.

⁶² Kulturowemu heroizmowi teje postaci poświęci Wolter swą *Historię Imperium Rosyjskiego Piotra Wielkiego*. Pierwsza jej część pojawiła się w 1759 roku, druga zaś w 1763.

wielogodzinne dysputy, częściej „bardziej z ciekawości niż z korzyścią”⁶³, o pożądanym dla Rosji reformach. To jemu zawdzięczać będzie zaprojektowany w 1765 roku przez znanego już za Elżbiety Vallina de la Mothe’a Ermitaż⁶⁴, pozyskanie ponad 500 obrazów do kolekcji (w tym płócien Rembrandta, Rafaela, van Dycka, Pussena, Murillo). Zbiory te dopełni wkrótce 150 obrazów, zakupionych od paryskiego ministra spraw zagranicznych księcia Étienne-François de Choiseula⁶⁵, również dzięki pośrednictwu samego Denisa Diderota. Jego osobiste protekcje i konsultacje dotyczące zakupów dzieł sztuki⁶⁶, także współdziałanie w animatorskich i promocyjnych przedsięwzięciach Katarzyny II, okażą się niezwykle cenne dla rozwoju kultury w Rosji. To z jego inicjatywy przybędzie w 1766 do Petersburga, w którym pozostanie na 12 lat, rzeźbiarz Étienne Maurice Falconet, twórca monumentalnego pomnika Piotra I – Jeźdźca miedzianego, a w Instytucie Smolnym (Instytucie dla Szlachetnie Urodzonych Panien), stworzonym w 1764 roku wedle analogicznego modelu szkoły z Saint-Cyr-l’Ecole i kierowanym przez Francuzkę Lafon⁶⁷, a także w Szlacheckim Korpusie Kadetów pojawią się protegowani przez Diderota francuscy wykładowcy i nauczyciele⁶⁸.

W ślad za schlebującymi gustom epoki bibliofilskimi preferencjami Katarzyny II – z zacięciem studiującej wielotomowe dzieła encyklopedystów: Jeana d’Alemberta⁶⁹, Jeana-Jacquesa Rousseau⁷⁰, Diderota i Woltera – francuska myśl filozoficzna masowo przenikać będzie we wszystkie sfery życia mniej lub bardziej wykształconych Rosjan⁷¹. Także dokonana w 1767 roku

⁶³ *Записки Графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). Перевод с французского*, Санкт-Петербург 1865, s. 149.

⁶⁴ R. Massie, *Katarzyna Wielka...*, s. 493.

⁶⁵ Tamże, s. 490.

⁶⁶ Zob.: E. Анисимов, *Императорская Россия...*, s. 362–366; L. Bazyłow, *Historia nowożytniej...*, s. 125–127; R. Massie, *Katarzyna Wielka...*, s. 497–501.

⁶⁷ Należy dodać, iż właśnie w zakresie nauki języka francuskiego uczące się w Instytucie panny, pochodzące z rodowej szlachty, „[...] pobierały poniekąd wyższe wykształcenie”, co świadczy wymownie o poziomie nauczania języka. Zob.: B. Jegorow, *Обличья России. Шкice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, tł. D. B. Żyłkowie, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2002, s. 233.

⁶⁸ Zob.: T. Ю. Загряжнина, *Русско-французские...*, s. 25.

⁶⁹ Także i Jean Le Rond d’Alembert (1717–1783) zafascynowany był Katarzyną II, którą poufale nazywał piękną Katią. Ona zaś proponowała mu objęcie opieki nad edukacją swego syna Pawła I.: Zob. A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka...*, s. 19, 375.

⁷⁰ Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) – zwolennik rządów opierających się na *volonté générale* (woli powszechnej – narodu), nie należał do kręgu wielbicieli Katarzyny II. Mimo wzajemnej niechęci światła imperatorowa również jego zapraszała do Rosji, ale Rousseau odmówił. Nie przyjął także ofiarowywanych mu przez „rosyjskiego tyrana” 100 tysięcy rubli, obawiając się „[...] zbezczeszczenia jego nazwiska w oczach potomności”. Zob.: A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, red. L. Augustyn, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005, s. 38, a także R. Massie, *Katarzyna Wielka...*, s. 309.

⁷¹ Dzięki promocji bibliofilskich zamiłowań Katarzyny II nastaje w Rosji także moda na czytanie pochodzących z Francji książek-miniatur, wiernych towarzyszy spacerów, wypoczynku. Do grona czytelników dołączyły niezwykle licznie kobiety, a „miłość do maleńkiej książki” staje się wśród nich powszechnym uczuciem. Zob.: Н. В. Проданик, *Миниатюрная книга конца XVIII – начала XIX в., [w:] Россия-Франция...*, s. 102–103, 105–107.

z inicjatywy Katarzyny II rewizja dotychczasowego źródła rosyjskiego prawodawstwa i wydana w formie nowego kodeksu prawnego *Nakaz* (*Wielki Nakaz*) bądź *Instrukcja* okaże się „[...] kompilacją, stworzoną w oparciu o kilka utworów ówczesnej literatury epoki Oświecenia”⁷², ze zdecydowanym wskazaniem na francuskie źródło – *O duchu praw Monteskiusza*⁷³, najważniejszą „książeczkę do nabożeństwa”⁷⁴ imperatorowej. Mimo iż zasady prawne tej zręcznej kompilacji budzić miały w Europie, według jej autorki, powszechny podziw, przynosząc zaszczyt ludzkości⁷⁵, bezceremonialnie odrzucał je Ludwik XV⁷⁶, który nie krył swej pogardy dla uzurpatorki na tronie twierdząc, iż dla Francji „[...] nienawiść Katarzyny jest większym zaszczytem niż jej przyjaźń”⁷⁷. Hasła tajnej arystokratycznej wspólnoty – frankomasonerii: wolność, równość, braterstwo dotrą w 1780 roku również do Petersburga wraz z inauguracją działalności Łoży Masońskiej „La Réunion des Etrangers”, której członkami będą w połowie Francuzi⁷⁸.

Chłodne, często nawet napięte stosunki między Petersburgiem Katarzyny II i Paryżem Ludwika XV⁷⁹ zostaną za panowania Ludwika XVI pozornie ocieplone, co potwierdzać zdaje się atmosfera towarzysząca wizycie syna

⁷² В. О. Ключевский, *Русская история...*, t. 3, s. 311. Obok rozprawy Monteskiusza *O duchu praw* Katarzyna II wykorzystwała też pracę włoskiego kryminologa Cesaro Beccari *O przestępstwach i karach*. Historiograf wskazuje, iż na łączną liczbę 665 artykułów tego dokumentu prawnego aż 294 odnosi się do pierwszego źródła.

⁷³ Katarzyna lojalnie przyznawała się do tego, że po prostu „okradła” Monteskiusza, posilując się jego ideami politycznymi. Zob.: С. Ф. Платонов, *Полный курс...*, s. 693. Zdaje się to potwierdzać, zresztą bardzo czytelnie, sam hrabia Ségur. Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, s. 44.

⁷⁴ J. H. Billington, *Ikona i topór...*, s. 205; В. О. Ключевский, *Русская история...*, s. 311.

⁷⁵ Zob.: J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, tł. R. Hekker i in., red. W. Jakubowski, Warszawa: Książka i Wiedza 1966, s. 485.

⁷⁶ Pełen nakład francuskiego przekładu *Nakazu* – łącznie 2 tysiące egzemplarzy – został we Francji spalony. Ludwik XV oczekiwał kolejnego przewrotu pałacowego, który pozbawiłby Katarzynę II władzy. We Francji żądano sprawiedliwości za pozabawienie życia męża Piotra III i Iwana VI. Zob.: Е. Каппер д'Анкос, *Императрица и аббат...*, s. 32–38; J. H. Billington, *Ikona i topór...*, s. 203. Źródłem oskarżeń – o znacznej sile rażenia – okazał się anonimowy pamflet polityczny *Об угрозе политическому балансу Европы*, który pojawił się we Francji 1789 roku (także w przekładzie na język angielski). Bezlitośnie demaskował on uludę rosyjskiego progresu cywilizacyjnego. Zob.: А. А. Митрофанов, *Образ России во французском памфлете 1789 года „Об угрозе политическому балансу Европы”*, [w:] *Россия и Франция XVIII–XX века...*, s. 57–76.

⁷⁷ А. Труайя, *Екатерина Великая*, tł. О. Чехович, Москва: «Эксмо» 2008 s. 245, 187.

⁷⁸ Zob.: В. С. Ржеуцкий, *Французская колония в Москве в царствование Екатерины II*, [w:] *Россия и Франция...*, s. 55, 48.

⁷⁹ Podłożem nieprzychylności Katarzyny II dla rządu francuskiego było wsparcie, jakiego Francja udzielała Turcji (w czasie wojny Imperium Rosyjskiego z Imperium Osmańskim 1768–1774), stając się gwarantem przymierza Rzeczypospolitej (konfederacji barskiej) z Turcją. Żądano wycofania wojsk rosyjskich z polskich terenów. Zob.: L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2005, s. 169–172. Francuski dyplomata, szpieg Ludwika XV, hrabia Charles François de Broglie ostrzegał przed Rosją: „Rosja winna być uważana za wrogie mocarstwo. Nie można zaniedbać niczego dla jej zniszczenia. Najlepszym środkiem do tego celu byłoby przeciwstawienie się wszelkim możliwościom odegrania przez nią jakiegokolwiek roli w Europie”. Zob.: A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka...*, s. 209.

Katarzyny II, jej następcy – Pawła I w 1782 roku we Francji. W Wersalu „czarujący książę” ponoć „[...] sprawiał wrażenie, że zna francuski dwór jak swój własny”⁸⁰. Zachwycał wszystkich doskonałą znajomością malarstwa, sztuki, literatury francuskiej, wykazując się ponadto „[...] wyrafinowanym zrozumieniem wszystkich niuansów [...] obyczajów i [...] języka”⁸¹. Niemałe zasługi w dziele poprawy relacji rosyjsko-francuskich miał także wspomniany już francuski ambasador w Petersburgu hrabia Louis Philippe de Ségur. Efektem jego zręcznie prowadzonej misji dyplomatycznej było podpisanie w 1787 roku w Petersburgu umowy handlowej między Francją i Rosją, a jej wymiernym skutkiem był znaczny wzrost wspólnoty francuskiej w Rosji, której symbolem stał się niebawem most Kuzniecki w Moskwie⁸².

Wydarzenia rewolucji francuskiej 1789 roku zweryfikują ostatecznie prowadzony przez Katarzynę II egzaltowany dyskurs kulturowy z Francją⁸³, dzięki któremu Rosja podążała ku Europie⁸⁴, a który okaże się zaledwie misternie rozgrywaną „[...] wyrafinowaną grą polityczno-ideologiczną godną Makiawela”⁸⁵. W efekcie dyskurs ten podda lustracji lojalność Rosji wobec Francji, bezlitośnie dezawuuując przy tym nie tylko dotychczasowe ideowe preferencje Katarzyny II, ale i jej dotychczasowych przyjaciół – luminary francuskiego oświecenia⁸⁶. W odpowiedzi na egzekucję Ludwika XVI Katarzyna II ogłosiła w kraju żałobę i 8 lutego 1793 roku wydała dekret, którego konsekwencją będzie zerwanie stosunków dyplomatycznych między Rosją i Francją aż do czasu, „[...] gdy najwyższa sprawiedliwość nie ukarze złooczyńców, nie położy kresu nieszczęściom tego królestwa, przywracając w nim porządek i prawowitą władzę”⁸⁷. Restrykcje – których podłożem był lęk imperatorowej przed możliwym napływem demontującej ustrój monarchii-

⁸⁰ H. K. Шильдер, *Император Павел: его жизнь и царствование*, Moskwa: «Вече» 2009, s. 113.

⁸¹ Tamże.

⁸² В. С. Ржеуцкий, *Французская колония...*, s. 55.

⁸³ Na ten temat więcej: J. Kazimierzczyk-Kuncer, *Rosja Katarzyny II w zapiskach Louisa Philippe'a de Ségura*, „Studia Rossica Posnaniensia”, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2017, Zeszyt XLII, s. 31–44, a także J. Kazimierzczyk-Kuncer, *Sekretne zapiski Charlesa Massona o Rosji Katarzyny II*, „Slavia Orientalis” 2017, № 2, s. 265–280.

⁸⁴ Э. Карпер д'Анкос, *Екатерина II, Золотой век в истории России*, tł. z franc. О. Д. Чехович, Moskwa: «Российская политическая энциклопедия» 2006, s. 169.

⁸⁵ R. Forycycki, *Droga do Rosji. Spór o imperium carów (1761–1839)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2013, s. 73.

⁸⁶ Dygresje i refleksje niedawnego jeszcze apologety oświeconej monarchii – Denisa Diderota oraz pozostałych encyklopedystów okazały się dla Katarzyny II „pustą paplaniną”. Zob.: Э. Карпер д'Анкос, *Екатерина II...*, s. 169.

⁸⁷ Cyt. za: W. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1984, s. 247. Należy zaznaczyć, iż Katarzyna II, rewidując swe polityczne koneksje, czynnie włączała się w walkę o przywrócenie władzy królewskiej we Francji. Z jej rozkazu wysłano do Paryża 60-tysięczny korpus pod dowództwem A. Suworowa, który jednak cofnął po jej śmierci syn i następca tronu Paweł I. Zob.: Л. И. Семенникова, *Россия в мировом сообществе цивилизации*, Moskwa 2009, s. 261–262. Także w wydanym przez siebie *Manifeście antyrewolucyjnym* Katarzyna II prezentowała Europie dyplomatyczny program renowacji monarchii francuskiej. Zob.: A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka...*, s. 555–556, 565.

styczny „zarazy” francuskiej do Rosji⁸⁸ – objęły zarówno sferę życia politycznego, jak i społecznego. Odstąpiono od zawartych umów handlowych, relegowano francuskich dyplomatów, zobowiązując jednocześnie przebywających w Rosji Francuzów (wedle danych było ich 2500, z czego 800 w Petersburgu, 900 w Moskwie) do opuszczenia terytorium imperium bądź do złożenia przysięgi na wierność Ludwikowi XVI (spośród 1500 Francuzów odmówiło jedynie 43)⁸⁹. Wprowadzono też zakaz wyjazdu Rosjan do Francji, do Paryża – „przystani bandytów, łajdaków i szubrawców”⁹⁰, z nakazem powrotu do kraju tych, którzy tam pozostawali. Zaniechaniem, z ukazu Katarzyny II, dystrybucji czasopism i periodyków francuskich, często prunumerowanych na koszt instytucji rządowych, a także wszelkich nowości wydawniczych⁹¹ pozbawiono ostatecznie wszystkich rosyjskich frankofilów kontaktu z paryskim światem⁹², który na dobre zaistniał już w XVIII-wiecznej Rosji. Owocami tegoż zadziwiającego fenomenu asymilacji francuskiej kultury za panowania Piotra I i Katarzyny II, tych „wyjątkowych i niepowtarzalnych zjawisk łaski niebios”⁹³, będą wytrawne „piskłeta Piotrowego gniazda”, „orły Katarzyny II”⁹⁴, których tęsknoty za mitycznym bóstwem – „sercem Europy”⁹⁵ okażą się w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku, *spiritus movens* restytucji kulturowego aliansu Rosji z Francją⁹⁶.

⁸⁸ Tamże, s. 551–552.

⁸⁹ Należy dodać, iż za panowania następcy Katarzyny – Pawła I, w akcie jego dobrej woli, pojawi się na Wołyniu i Podolu siedmiotysięczny korpus francuskich emigrantów, szukających schronienia przed rewolucyjną zawieruchą. Zob.: В. Захаров, *Император Павел и Орден святого Иоанна Иерусалимского*, Санкт-Петербург: «Алетейя» 2007, s. 197.

⁹⁰ А. Труайя, *Екатерина Великая...*, s. 441.

⁹¹ Tymczasem współcześni, ku zadowoleniu wielu Rosjan, chępli się tym, iż wciąż mają dostęp do francuskiej literatury i prasy, którą przewożono nielegalnie. Teksty tłumaczone na język rosyjski (najczęściej przez studentów) krążyły w rękopisach w „podziemi”. Zob.: Л. И. Семенникова, *Россия в мировом...*, s. 260.

⁹² Zob.: В. С. Ржеуцкий, *Французская колония...*, s. 30, 52; R. Massie, *Katarzyna Wielka...*, s. 511, a także R. Forycki, *Droga do Rosji...*, s. 72.

⁹³ П. Н. Милуков, *История русской...*, s. 815.

⁹⁴ To, funkcjonujące w rosyjskiej literaturze przedmiotu, określenia swoistej kategorii w narodzie – „rasy” rosyjskich Europejczyków, będących rezultatem kulturowych przeobrażeń epoki Piotra, a następnie Katarzyny II, z którymi do „[...] ciasnych form państwa moskiewskiego” przysła Nowa Rosja. Zob.: В. Кантор, *Санкт-Петербург...*, s. 483–484; А. Херцен, *О развитии...*, t. 2, s. 171.

⁹⁵ Н. Бердяев, *Судьба России*, Москва: «ЭКСМО» 2007, s. 171.

⁹⁶ Więcej o kulturowym mariażu Rosji z Francją w XVIII – I połowie XIX wieku zob.: J. Kazimierczyk-Kuncer, *Rok 1812 w procesie ekspansji kultury francuskiej w Rosji*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Trudny dialog*, red. J. Getka, R. Kramar, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2015, s. 173–185.

References

- Andrusiewicz, Andrzej. *Cywilizacja rosyjska*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. Vol. 2: 189, 217.
- Andrusiewicz, Andrzej. *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*. Warszawa: Świat Książki, 2012: 19, 66–67, 73–74, 209, 375, 551–552, 555–556, 565.
- Anisimov, Yevgeniy. *Impieratorskaya Rossiya*. Sankt-Peterburg: Piter, 2015: 57, 96–97, 135–139, 141, 362–366.
- Anisimov, Yevgeniy. *Zhenshchiny na rossiyskom prestole*. Sankt-Peterburg: Norint, 1997: 283–284.
- Artemova, Yelena W. *Kultura Rossii glazami posetivshikh ee frantsuzov (posledniaya tret XVIII veka)*. Moskwa: IRI RAN, 2000: 22–23, 30, 31, 36, 41.
- Athenaeum*. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, sztukom itd., Wilno. Vol. 1 (1842): 33 (ze zbiorów Biblioteki Cyfrowej).
- Bakhrushin, Yuriy A. *Istoriya russkogo baleta*. Moskwa: Sovetskaya Rossiya, 1965: 21.
- Baklanova, Natalya. *Kulturnye svyazi Rossii i Frantsii w epokhu Petra I*. Sankt-Peterburg: Nauka, 1966: 309, 338.
- Bazyłow, Ludwik. *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa: PWN, 1986: 18, 21–22, 44–47, 95, 100–101, 125–127, 130–131.
- Bazyłow, Ludwik., Wieczorkiewicz, Paweł. *Historia Rosji*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2005: 169–172.
- Berdaev, Nikolay. *Sudba Rossii*. Moskwa: Eksmo, 2007: 171.
- Bieliński, Wissarion. *Dumania literackie*. In: *Pisma filozoficzne*, transl. by W. Anisimov-Bieńkowska. Warszawa: PWN, 1956. Vol. 1: 32.
- Billington, James. H. *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, transl. by J. Hunia. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008: 193, 200, 201, 203, 204, 205.
- Cherkasov, Petr. P. *Preravnny dialog: russko-frantsuzskiye otosheniya v pervoy polovnie XVIII veka*. In: *Rossiya i Frantsiya XVIII–XX veka*, ed. P. P. Cherkasov. Moskwa: Nauka, 1995: 23–24.
- Dzierżawin, Konstantin. *Wolter*, transl. by W. Bieńkowska. Warszawa: PWN, 1962: 359, 363.
- Figes, Orlando. *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, transl. by W. Jeżewski. Warszawa: Magnum, 2007: 19, 78.
- Forycki, Remigiusz. *Droga do Rosji. Spór o imperium carów (1761–1839)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013: 72, 73.
- Georgiyeva, Tatyana. *Russkaya kultura i pravoslavie*. Moskwa: Aspekt Press, 2008: 213.
- Heller, Michaił. *Historia Imperium Rosyjskiego*, transl. by E. Melech, T. Kaczmarek. Warszawa: Książka i Wiedza, 2002: 302, 305, 309.
- Hercen, Aleksander. *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, transl. by W. Bieńkowska. Warszawa: PWN, 1966, t. 2: 317.
- Hercen, Aleksander. *O rozwoju idei rewolucyjnych w Rosji*. In: *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, transl. by W. Bieńkowska. Warszawa: PWN, 1965. Vol. 2: 101, 112, 171.
- Hercen, Aleksander. *Rosja*. In: *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, transl. by W. Bieńkowska. Warszawa: PWN, 1965. Vol. 2: 27.
- Yablochkov, Mikhail. *Istoriya rossiyskogo dvoryanstva*. Moskwa: Eksmo, 2007: 394.
- Jegorow, Boris. *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, transl. by D. B. Żyłkowie, Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2002: 233.
- Jerofiejew, Wiktor. *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z encyklopedią*, transl. by. A. de Lazari. Warszawa: Czytelnik, 2003: 57, 89.
- Kalazina, Natalya. W. *Arkhitekto Leblon w Rossii (1716–1719)*. In: *Ot srednevekovya k Novomu Vremeni*. Moskwa: Nauka, 1984: 94–123.
- Kaminskaya, Anna G. *Prebyvanie Petra Velikogo v Parizhe w 1717 godu*. In: *Sankt-Peterburg – Frantsiya. Nauka, kultura, politika*, ed. A.W. Prokhorenko. Sankt-Peterburg: Yevropeyskiy Dom, 2010: 13, 14–15.

- Kantor, Vladimir. *Sankt-Peterburg: Rossiyskaya imperiya protiv rossiyskogo khaosa*. Moskva: ROSSPEN, 2008: 83, 483–484.
- Karrier d'Ankos, Elen. *Yekaterina II, Zolotoy vek w istorii Rossii*, transl. by O. D. Chekhovich. Moskva: OLMA-Press, 2006: 169.
- Karrier d'Ankos, Elen. *Imperatritsa i abbat: Niezdannaya literaturnaya duel Yekateriny II i abbata Shappa d'Otierosha*, transl. by O. A. Pavlovskaya. Moskva: OLMA-Press, 2005: 32–38.
- Karrier d'Ankos, Elen. *Predislovie*. In: *Imperatritsa i abbat: Niezdannaya literaturnaya duel Yekateriny II i abbata Shappa d'Otierosha*, transl. by O. A. Pavlovskaya. Moskva: OLMA-Press, 2005: 13–15, 18.
- Kazimierczyk-Kuncer, Jolanta. *Rok 1812 w procesie ekspansji kultury francuskiej w Rosji*. In: *Europa Środkowo Wschodnia. Trudny dialog*, ed. J. Getka, R. Kramar. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015: 173–185.
- Kazimierczyk-Kuncer, Jolanta. „Rosja Katarzyny II w zapiskach Louisa Philippe’a de Séguara”. *Studia Rossica Posnaniensia*, Zeszyt XLII (2017): 31–44.
- Kazimierczyk-Kuncer, Jolanta. „Sekretne zapiski Charlesa Massona o Rosji Katarzyny II”. *Slavia Orientalis*, № 2 (2017): 265–280.
- Kluचेvskiy, Vasily O. *Russkaya istoriya. Polny kurs lektsyi*. Rostov-na-Donu: Feniks, 2000. Vol. 3: 311, 409, 414.
- Kondakov, Igor W. *Kulturologiya. Istoriya kultury Rossii*. Moskva: OMEGA-L, 2003: 165–171.
- Kostomarov, Nikolay I. *Gospodstvo doma Romanovykh*. Moskva: OOO Firma STD, 2007. Vol. 2: 570–571.
- Krasovskaya, Vera M. *Istoriya russkogo baleta*. Leningrad: Iskusstvo, 1978: 11–12.
- Likhachov, Dmitry. *Russkaya kultura*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo, 2007: 26.
- Marzheret, Zhak. *Sostoyanie Russkoy Imperii. Marzheret Zhak w dokumentakh i issledovaniyakh*, ed. A. Berelovich, W. D. Nazarov, P. Yu. Uvarov. Moskva: Yazyki slavyanskoj kultury, 2007: 113–261.
- Massie Robert. *Katarzyna Wielka. Portret kobiety*, transl. by M. Król. Kraków: Znak, 2012: 309, 317, 490, 493, 497–501, 511.
- Mezin, Sergey A. *Petr I vo frantsuzkoy istoriografii XVIII veka*. In: *Rossiya i Frantsiya XVIII–XX veka*, ed. P. P. Cherkasov. Moskva: Nauka, 1995: 27–36.
- Milukov, Pavel N. *Istoriya russkoy natsii*. Moskva: Eksmo, 2008: 767, 815.
- Mitrofanov, Andrey A. *Obraz Rossii vo frantsuzskom pamflete 1789 goda „Ob ugroze politicheskomu balansu Yevropy”*. In: *Rossiya i Frantsiya XVIII–XX vekov*. Moskva: Nauka, 2006: 57–76.
- Montefiore Simon S. *Romanowowie 1613–1918*, transl. by T. Fiedorek, W. Jeżewski. Warszawa: Magnum, 2016: 93–94, 99–100, 135, 142.
- Nasledova, Yelena D. *Ornamentalny stil frantsuzskogo Regenstva*. In: *Rossiya i Frantsiya. Alliance kultur. Materialy Tsarskoselskoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Serebryany vek, 2016: 38.
- Nevill de la. *Lubopytnye i novye izvestiya o Moskovii*. In: *Rossiya XV–XVII vv. glazami inostrantsev*, ed. Yu. A. Limonova. Leningrad: Lenizdat, 1989: 482–483, 516, 519.
- Ovsyannikova, Yelena. *Predmety morskoy istorii Frantsii i Rossii v sobranii Voенno-Morskogo Muzeya*. In: *Rossiya i Frantsiya. Alliance kultur. Materialy Tsarskoselskoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Serebryany vek, 2016: 61–62.
- Pavlenko, Nikolay I. *Yekaterina Velikaya*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2006: 107.
- Plechanow, Jerzy. *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, transl. by R. Hekkie et al., ed. W. Jakubowski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966: 485.
- Platonov, Oleg A. *Termovy venets Rossii. Taynaya istoriya masonstva 1732–2000*. Moskva: Russkiy Vestnik, 2000: 12.
- Platonov, Sergey F. *Polny kurs lektsiy po russkoy istorii*. Sankt-Peterburg: Kristall, 2000: 625, 693.

- Podolan, Eligiusz. „Uwagi na temat feudalizmu rosyjskiego w historiografii zachodnioeuropejskiej od XVIII do połowy XX wieku”. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, t. VI (2009): 160–161.
- Prodanik, Nadieżda W. *Miniaturnaya kniga kontsa XVIII – nachala XIX v.* In: *Rossiya i Frantsiya. Alliance kultur. Materialy Tsarskoselskoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Serebryany vek, 2016: 102–103, 105–107.
- Romanovy. *Trista let sluzheniya Rossii*, ed. D. N. Vashchenko. Moskva: Bely gorod, 2009: 206–208.
- Rossiya i Frantsiya XVIII–XX veka*, ed. P. P. Cherkasov. Moskva: Nauka, 1995: 5, 6.
- Rzheutskiy, Vladislav S. *Frantsuzskaya koloniya v Moskve v tsarstvovanie Yekateriny II Rossiya i Frantsiya XVIII–XX veka*, ed. P. P. Cherkasov. Moskva: Nauka, 1995: 30, 31–33, 48, 52, 55.
- Sapronov, Petr A. *Russkaya kultura IX–XX vv. Opyt osmysleniya*. Sankt-Peterburg: Paritet, 2005: 464.
- Serczyk, Władysław. *Kultura rosyjska XVIII wieku*. Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984: 247.
- Semennikova, Lubov I. *Rossiya w mirovom soobshchestve tsivilizatsii*. Moskva: KDU, 2009: 227, 260, 261–262.
- Shilder, Nikolay K. *Imperator Pavel: yego zhizn i tsarstvovanie*. Moskva: Veche, 2009: 113.
- Truaya, Anri. *Yekaterina Velikaya*, transl. by O. Chekhovich. Moskva: Eksmo, 2008: 187, 245, 441.
- Walicki, Andrzej. *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005: 38, 43.
- Zakharov, Vladimir. *Imperator Pavel i Orden svyatogo Yoanna Yerusalimskogo*. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2007: 197.
- Zagryazkina, Tatyana Yu. *Rusko-frantsuzskiye kulturnye svyazi*. In: *Frantsiya i Rossiya: kulturnye kontakty*, ed. T. Yu. Zagryazkina. Moskva: Izdatelsky Dom Gorodec, 2010: 11, 13, 25, 26, 31.
- Zapiski Grafa Segyura prebyvanii yego v Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II 1785–1789*. Sankt-Peterburg, 1865: 44, 149.